

УДК 81'42:124.6:398.3(= 161.2)

О. В. Яковлева

УЯВЛЕННЯ ПРО ДОЛЮ В НАРОДНИХ ВІРУВАННЯХ УКРАЇНЦІВ ТА ПОЕТИЧНИХ ТВОРАХ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

В статтє анализируются трансформации архетипа «доля», который материализуется в многозначном вербальном символе в народных верованиях украинцев и фольклорных текстах. Народные представления сопоставляются с индивидуально-авторским пониманием данного концепта в поэзии Тараса Шевченко.

Метою представленоґо дослідження було, по-перше, розглянути трансформації в межах одного з найважливіших концептуальних понять людського життя, що позначається лексемою «доля». По-друге, порівняти народні вірування з тим, як представлено архетип *доля* в поезіях великого Кобзаря.

Доля є архетипічним поняттям, одним з найважливіших лінгвокультурних концептів етнічного менталітету, що яскраво представлений у віруваннях українців і різножанрових фольклорних текстах [2, с.160; 10, с. 342-374]. Про долю в свій час писали О. Потебня, О. Веселовський, П. Іванов, М. Сумцов, Л. Копаниця та інші. Доля у свідомості українського народу набула вигляду надприродної міфічної істоти, яка і понині живе у більш-менш визначених образах. Н. Слухай відмітила велику активність амбівалентного образу Долі (Недолі) у складі українського міфу, який у народі персоніфікується у вигляді чепурної, гарної жінки або нечупари [9, с.21]. Світогляду українців, як і взагалі світогляду будь-якого народу, притаманна була

антропоморфізація не лише стихій, сил природи, а й тих явищ, які через незнання законів природи, їхніх причин та наслідків були для предків незрозумілими [6, 166].

У межах лінгвокультурної концептології (термін С. Воркачева; значення терміну є прозорим: вивчення мови у тісному зв'язку з культурою; іншими словами, лінгвокультурна концептологія – це культурологія мови, або лінгвістика культури) *доля* – одна із світоглядних універсалій, абстракція вищого рівня, універсалія духовної культури [3, с. 8-12].

Лексема *доля* праслов'янського походження. Етимологічно пов'язана з іменником «частина» і дієсловами «ділити», «наділяти»; ця лексема зафіксована у східнослов'янських мовах, а також відома й частині західнослов'янських мов. Поняття *доли* як вербального символу багатозначне: це і життєві сили, здоров'я; і матеріальні блага, багатство; і термін життя тощо [7, с.113].

За народними віруваннями, що закарбовані в піснях і фольклорних текстах, людська доля рідко буває щасливою. Т. Шевченко підтверджує: *Доле моя, доле! Доле моя нещаслива! Що ти наробила?* [11, с.108]; *Єсть на світі доля, а хто її знає?* [там само, с. 23].

У сучасному розумінні [1, с. 315] *доля* – це «1. Перебіг подій, збіг обставин, напрям життєвого шляху, що ніби не залежить від бажання, волі людини. // Умови життя; життєвий шлях і те, що на ньому трапляється. // Бажане, щасливе життя. 2. Стан, у якому перебуває або перебуватиме що-небудь; майбутнє чогось». У лексеми *доля* є антонім *недоля* – гірка, лиха доля; нещасливе, тяжке життя. // Нещастя, горе [там само, с. 756].

Словник символів культури України [8, с. 79] тлумачить це духовне поняття як символ Вищої Сили, Бога; щастя; талану; водночас – лиха, горя, біди, нужди, злиднів; неминучості, невідворотності. Не тільки в українців, а й у міфології різних

народів доля є символом найвищої та незбагненної Сили, яка впливає на людину протягом усього життя. В усній народній творчості *доля* часто пов'язується з поняттям нещастя. Автори словника зауважують, що у Т. Шевченка, в його творах закарбовані народні уявлення про долю [там само].

За аналогією з народними віруваннями, у яких збережена одна з характерних рис міфологічного світосприйняття – дуальність, у поезіях Т. Шевченка *доля* є складним архетипом. Останній, відповідно до сучасних уявлень, це – один з фундаментальних загальнолюдських міфологічних мотивів, предковічна схема уявлень [9, с.8], що проходить червоною стрічкою крізь творчість Т. Шевченка. Архетипи – ідеальні мисленнєві утворення, які матеріалізуються, в першу чергу, у мові, в конкретних текстах у вигляді вербальних символів. З іншого боку, кожний вербальний символ – це лексема з певним значенням, що може трансформуватися, розширюватися, звужуватися тощо.

Про діалектику символу *доля* в контексті української народної пісні писала Л. Копаниця: «За кожною назвою абстрактного поняття (доля, фатум, суд, випадок, воля богів, духів та різних надприродних сил) стоять найсміливіші метафори. Вони у всій множинності значень описують стосунки людини і долі, залежність людини від долі, діалектику долі» [5, с.11].

Люди знали, що *доля* є в кожній людині, і це її щастя або нещастя; вони вірили, що доля передусім визначається актом народження: тобто *доля* людини є даром її матері.

У понятті про природжену *долю* зливаються дві головні течії: одна веде свої початки з ідеї про матеріальний зв'язок дитини з матір'ю, а інша виходить із християнської ідеї про вищий промисел, що визначає долю кожної людини [10, 348].

У Т. Шевченка знаходимо обидва варіанти народних уявлень. Перший – коли мати при народженні дитини не дасть їй долі, то протягом життя людина буде нещасна: *Вміла мати брови дати, карі оченята, та не вміла на сім світі щастя-долі дати. А без долі біле личко – як квітка на полі: пече сонце, гойда вітер, рве всякий по волі* [11, с.19].

У поезії «Тополя» дівчина, яку мати віддає за нелюба, вигукує: *Мамо моя, доле моя!* [11, с. 47].

Християнська ідея про долю від Бога є дуже стійкою в народних віруваннях, присутня вона й у віршах поета: *Така її доля... О боже мій милий! За що ж ти караєш її, молоду? [...] Пошли ж ти їй долю – вона молоденька...* [11, с. 4]; *О боже мій милий! Така твоя воля, таке її щастя, така її доля!* [там само, с. 5].

Хронологічно перша течія (ідея) відноситься до періоду матриархату, коли жінка була могутніша від чоловіка, бо саме вона давала нове життя [4, с. 223]. У всіх народних піснях і сказаннях про долю остання асоціюється виключно з образом гіркої долі, лиха, горя і взагалі недоли [10, с. 348]. Тут чітко простежується аналогія з найдавнішими уявленнями про хворобу. В реінкарнальних міфах, як пише В. Давидюк, недуга сприймалася, як шкода, закладена при народженні, і можливість зцілення людини уявлялася лише через її переродження. Центральною постаттю зцілень виступала жінка [4, с. 234; 245]. В Старобільському повіті існувало таке повір'я: якщо хворий почує вночі, що його хтось під вікном називає на ім'я, то це означає, що до нього прийшла його Доля і принесла здоров'я [6, с. 167].

Закцентуємо увагу на розумінні понять: «смерть», «народження», «переродження». Л. Копаниця пише про те, що в усіх міфологічних, релігійних, теологічних та філософських

системах присутнє незвичайне протиставлення життя і смерті. Важливою є межова ситуація, яка ототожнювала смерть із новим народженням, об'єднувала їх в один цикл [5, с. 10]. При такому розумінні цих понять символ *доли* набуває смислу універсального космічного начала: через смерть як руйнування хаосу лежить шлях до народження нового світу.

Враховуючи одне з найдавніших уявлень про *долю*, зокрема те, що від матері залежало дати чи не дати своїм дітям красу, щастя, долю, і спираючись на висновки В. Давидюка, можна припустити, що уявлення про долю виділилося з уявлень про хворобу в добу бронзи в межах реінкарнальних міфів.

Пізніше в дистанціальних міфах, які були основані на відсиланні хвороб на негіддя [4, с. 260], *доля*, як і хвороба, асоціювалася з персоніфікованою істотою. Вірили, що доля може загубилася і тоді її треба шукати. *«...Доля сама не шукає людини, а от людина мусить постаратися знайти її і оволодіти нею... Хто відшукає свою Долю, тому в усьому таланить, і той швидко багатшає; а хто не знайде Долі – б'ється, як риба об лід, й нічого з його починань не виходить»* [6, с. 168].

У вірші «Доля» Т. Шевченко пише про неї як антропоморфну особу, яка йде поруч з ним з самого дитинства: *Ти взяла мене маленького за руку і в школу хлопця одвела...; Ми не лукавили з тобою, ми просто йшли; у нас нема зерна неправди за собою. Ходімо ж, доленько моя! Мій друже вбогий, нелукавий! Ходімо далше...* [11, с. 496-497].

Услід за народними віруваннями, поет переконаний: якщо доля спить або загубилась, то її треба будити або йти шукати: *Доле моя, доле! Де тебе шукать? Вернися до мене, до моєї хати, або хоч приснися... не хочеться спать* [11, с. 62]. Пошуки *доли* були іноді небезпечними і навіть трагічними: *В далекій дороозі найду або долю, або за Дніпром ляжу головою...* [11, с. 68]. На

думку Т. Шевченка, саме гайдамаки, козаки будили свою долю й долю України: *Сини мої, гайдамаки! Світ широкий, воля, – ідіть, сини, погуляйте, пошукайте долі* [там само, с. 55]; *Гайдамаки встали, помолились, одяглися... «Благослови, кажуть, батьку, поки маєм силу; благослови шукать долю на широких світі* [там само, с. 58].

Наступний рівень трансформації символічного значення *долі* пов'язуємо з уявленням, коли *доля* сприймалася як душа предків, померлих батьків, закріплюючи найдавніший культ покровителів сімейного очага. Існувало повір'я: *«як батько або мати прокленуть за що-небудь своїх дітей, то тоді у жодного з їхніх дітей не буде Долі, адже Доля назавжди залишає тих людей, яких прокляли»* [10, с. 350]. Це підтверджується дослідженням Л. Копаниці: *«... доля як уособлення вищої сили, духів померлих предків дарує щастя чи ламає життя»* [5, с.10].

Прокляття матері у поемі Т. Шевченка занапастило долю Катерини: *Проклятий час-годинонька, що ти народилась! Якби знала, до схід сонця була б утопила...* [11, с. 20].

Інший щабель трансформації даного символу відбиває уявлення про *долю*, яка залежить від власних зусиль людини. Пасивне ставлення *долі* до людини найчастіше залежить від розбіжності занять людини з тією справою, яка по душі *долі* [6, с. 168]. Приклад з оповіді про *долю*: – *«А де ж моя Доля? Що ж мені треба зробити, аби й моя Доля була... роботящою?»* – *«... візьми ти доброго дрючка, підійди, підкравшись, до своєї сонної Долі, впіймай її, бий, що є сили, й промовляй при цьому: допомагай мені, не то – вб'ю!»* [6, с. 168].

Куди б не йшла людина, вона несла із собою не тільки свою власну *долю*, а й *долю* своєї землі, тобто країни; рідна земля, в свою чергу, зберігає код *долі* кожної сім'ї-роду, що на ній живе. Отже, *доля* людини зливається з долею рідної землі, яку

споконвіку брали у подорож, бо вірили, що земля-мати захистить і допоможе в лиху годину. У Т. Шевченка читаємо: (Катерина) *взяла землі під вишнею, на хрест почепила; промовила: «Не вернися! В далекому краю, в чужу землю, чужі люде мене заховать; а своєї ся крихотка надо мною ляже та про долю, моє горе чужим людам скаже...»* [11, с. 21].

Доля, як і недоля, персоніфікувалися й у вигляді старої, часто сліпої жінки: *Недоля не бачить, з ким їй жартувати...* [11, с. 26]. Отже, вона може вибрати для своїх жартів і малого (переважно байстрюка), і старого: *Сирота-собака має свою долю... Одна його (байстрюка) доля – чорні бровенята. Та й тих люде заздрі не дають носить* [11, с. 28]; *Перебендя, старий, сліпий... нема йому в світі хати; недоля жартує над старою головою* [11, с. 40].

Споконвіку люди вірили в долю й хотіли знати якомога більше про неї, але поет застерігає: *Не питайте свою долю...* [11, с. 43].

Інші нашарування в уявленнях людей про *долю* з'явилися в результаті злиття міфів з християнством і не були предметом нашого дослідження. Однак, услід за В. Давидюком, нагадаємо причини таких трансформацій. Перш за все, у міфах спостерігається перехід від наказової форми, що пов'язувалася з упевненістю в дієвості наказу (*візьми дрючка, підійди, впіймай, бий, промовляй*), до прохань з невизначеною перспективою їх впливу. Зневіра у власних силах, запевняє В. Давидюк, на цьому зламі людської думки була спричинена християнством – міфом, за яким воля людини диктувалася цілком незалежними від неї самої факторами [4, с. 244].

До народних вірувань, які збережені у віршах Т. Шевченка, поет додає власні спостереження за долею сиріт, які страждали від жорстокості й байдужості людей: *Сирота Ярема, сирота убогий [...]; а не клене долі, людей не займа. Хіба вони знають,*

кого треба гладить, кого катувати? Нехай бенкетують... У їх доля дбає, а сироті треба самому придбати [11, с. 62].

Сироті Т. Шевченко дає одну-єдину пораду: *Куди хилить доля, туди й треба гнуться, – гнуться мовчки, усміхатися, щоб люде не знали, що на серці заховано, щоб не привітали. Бо їх ласка... нехай сниться тому, в кого доля, а сироті щоб не снилась, не снилась ніколи!* [11, с. 63].

Геній Т. Шевченка проникає в саму суть людського життя, і поет пише, що й багатство не завжди означає щасливу долю: *Єсть люде на світі – сріблом-злотом сяють, здається, панують, а долі не знають, – ні долі, ні волі!* [11, с. 23]. Однак поет помічає, що у багатих доля інша й краща: *Чи багатий, кого доля, як мати дитину, убирає, доглядає, – не мине калину. Чи сирота, що до світа встає працювати...* [11, с.13].

Червоною стрічкою крізь творчість Т. Шевченка проходить народна ідея, що доля в житті кожного – це безцінний дар, без якого людина не може бути щасливою; і долю визначає родовід. А людина без роду тільки й мріє про те, щоб проміняти долю: *Нащо мені врода, коли нема долі, нема талану! Літа молодії марно пропадуть. Один я на світі без роду, і доля – стеблина-билина на чужому полі* [11, с. 68].

Узагальнюючи все вище сказане, ми дійшли наступних висновків: найдавніші уявлення про долю виокремилися з уявлень про хворобу. Долю представляли як персоніфіковану істоту; її треба було шукати, докладаючи певних зусиль; доля представлялась і як душа предків, закріплюючи культ померлих; подальші зміни у значенні пов'язані з уявленням про долю, яка залежить від власних зусиль людини; подальші нашарування пов'язані з християнством, коли доля людини повністю залежала від волі Бога.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. І голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с.
2. Войтович В. М. Українська міфологія / В. М. Войтович. – Вид. 2-е, стереотип. – К.: Либідь, 2005. – 664 с.
3. Воркачев С. Г. Что есть человек и что польза его: идея смысла жизни в лингвокультуре: монографія / С. Г. Воркачев. – Волгоград: Парадигма, 2011. – 203 с.
4. Давидюк В. Ф. Первісна міфологія українського фольклору / В.Ф. Давидюк. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – 310 с.
5. Копаниця Л. Про долю, смерть, кохання та інші символи української народної пісні / Любов Копаниця // Українська мова та література. – № 47. – К., 2001. – С.10-11.
6. Міфи України: За кн. Георгія Булашева «Укр. народ у своїх легендах, реліг. поглядах та віруваннях» / Пер. Ю. Буряка. – К.: Довіра, 2003. – 383с.
7. Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под ред. Н. И. Толстого. – М.: Международные отношения, 1995. – Т. 2. – 736 с.
8. Словник символів культури України / За загальною редакцією В.П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка. – К.:Міленіум, 2002. – 260 с.
9. Слухай Н. Світ сакрального слова Тараса Шевченка: монографія / Н. Слухай. – К.: Агрармедіагруп, 2011. – 227 с.
10. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упор. А. П. Пономарьов. – К.: Либідь, 1991. – 640 с.
11. Шевченко Т. Г. Кобзар. – К.: Дніпро, 1965. – 622 с.